

A MAGYAR HÁBORÚS FILOZÓFIA KERET- RENDSZERE, NÉHÁNY KÉRDÉSE ÉS VÉLELMEZETT FELELŐSSÉGE

VÁZLATOS ÁTTEKINTÉS ALEXANDER BERNÁT, BEÖTHY
ZSOLT ÉS BARTÓK GYÖRGY NÉZETEI TÜKRÉBEN

TURBUCZ PÉTER

ÉRTELMEZÉSI KERET

A háború a gondolkodás hajnala óta foglalkoztatja a filozófusokat. A 19. század második feléig ezek a diskurzusok azonban többnyire a háború igazságosságának, jogosságának, etikusságának fogalomhalmazán belül, azonfelül a háború és béke kérdéskörében mozogtak.¹ Ebben hozott újítást az első világháború, amikor a háború fenomenjét – látszólag kiszakítva a korábbi filozófiai értelmezésekből – új jelentéstartammal ruházták föl. Attól fogva a háborúról alkotott addigi fogalomrendszert más interpretációs keretben beszéltek tovább. Például a gondolkodók a saját nemzethez való tartozás tényszerűségét, hazafias büszkeségből, többnyire azonosították a nép által vívott háború igazságosságával, miként bővítették, illetőleg átfogóbb értelmezést kerestek a háborús erőszak fogalmára is, de voltak, akik sajátos metafizikai vagy történelemfilozófiai kontextusba helyezték az eseménytörténetet, és a sort még hosszasan folytathatnám.² Azonban függetlenül attól, mely nemzet fia volt az adott gondolkodó, egyvalami mégis összekötötte őt a más országokban élő kollégáival: tudományukat mindannyian önként uniformizálni szándékozták, illetve tudásukat nemzetük és az adott szövetségi rendszer háborús céljainak szolgálatába állították. Ezzel egyidőben érdeklődésük csökkent a külföldi szellemi áramlatok iránt.³

¹ Barcsi Tamás: Az „igazságos háború” problémájáról. In: Karikó Sándor (Szerk.): *Háborús konfliktusok és erkölcs*. Áron, Budapest, 2014. 51-68.; Heller Ágnes: A háború etikája régen és most. In: *Háborús konfliktusok...* i.m. 15-24.; Karikó Sándor: Háború – tulajdon – morál. In: *Háborús konfliktusok...* i.m. 37-50.; Frenyó, Zoltán: A béke filozófiája. In: *Oknyomozó tudomány. Tudományos Mozaik*. (13). Tomori Pál Főiskola, Budapest, 2017. 177-191.

² Somos Róbert: *Magyar filozófusok politikai útkeresése Trianon előtt és után*. Kairosz, Budapest, 2004. 101-102.

³ Aviel Roshwald–Richard Stites (Szerk.): *European Culture in the Great War. The Arts, Entertainment and Propaganda, 1914–1918*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002. 349.

A „lóporos levegő” kengőzős illatát tehát az értelmiség mélyen magába szívta, s nem képzett kivételt ez alól a filozófusok többsége sem, akik a militáns szövegek hatására együtt sodródtak a társadalommal.⁴ Mindössze annyiban különböztek más polgároktól, hogy valamilyen formában rákérdeztek az „augusztusi láz” okára, azonfelül – a többi értelmiségi réteghez hasonlóan – megkeresték a saját magyarázatukat tetteik igazolására.⁵ Amikor tehát háborús filozófiáról beszélünk, nem pusztán a háború és filozófia viszonyán merengő gondolkodókról szólunk (lásd Immanuel Kant vagy Georg Wilhelm Friedrich Hegel kapcsolódó nézetei), hanem egy olyan rétegről beszélünk, akik származásuktól függően kifejezetten hittek az Antant vagy a Központi Hatalmak, illetve a magyar gondolkodók esetében az Osztrák–Magyar Monarchia, valamint azon belül Magyarország háborús eszményeiben mi több, a „szellemi mobilizációt”⁶ rövidebb-hosszabb ideig maguk is felvállalták.

SZERVEZETI KERET ÉS TÖRTÉNETI HÁTTÉR

Rákanyarodva a magyar viszonyokra, máris adódik a kérdés: kik azok a hazai filozófusok, akik a háborús propaganda szolgálatába állították tudásukat, továbbá miért döntöttek így? Kezdjük a kérdés megválaszolását annak második felével. Feltételezésem szerint erre legalább három magyarázat létezik. Egyfelől – amint azt máris érinteni fogom – beszélhetünk egy társadalmi nyomásról, ami elvárta az értelmiségtől a nyílt szerepvállalást. Másrészt, mivel ebben a körben jobbra hazafiás és egyházi neveltetésben részesült, a dualizmus eszméjében nagyobbreszt hívő, később azután Ferenc József által az egyetemre kinevezett tanárokról volt szó, nem meglepő, ha könnyen azonosulni tudtak a háborús célokkal, amelyhez további ideákat is szolgáltatottak. Harmadrészt pedig nyilvánvalóan akadtak olyanok is, akik hirtelen hevületből vagy pusztán számításból vállalták fel a háború propagálását és láttak hozzá valamilye filozófiai programépítéshez.

⁴ Gángó Gábor: A német birodalmi gondolattól a magyar nemzetkarakterológiáig. Leibniz-recepció Alexander Bernát, Pauler Ákos és Prohászka Lajos műveiben. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2011. 2. 124.

⁵ A történészek például – nemzetiségtől függetlenül – azt igyekeztek bizonyítani, hogy a háborús felelősség kizárólag az ellenséges államokat terheli. Balázs Eszter: A „saktáblától” a lövészárkok mikrovilágáig: az első világháború régi és új történeti megközelítései. *Múltunk*, 2010. 3. 111.

⁶ John Horne: *Soldiers, Civilians and the Warfare of Attrition. Representations of Combat in France, 1914–1918*. In: Marilyn Shevin-Coetzee–Frans Coetzee (Szerk): *Authority, Identity and the Social History of the First World War*. Berghahn Books, Providence, 1995. 223–250.

Ellentétben Németországgal, a háború elején néhány hétig a hazai tudományos közösség nem fejtett ki aktív propagandatevékenységet. Ez odáig ment, hogy végül a *Budapesti Hirlap*nak kellett felszólítania a mobilizálásra. Az *Elmenvén, tanítsatok...* című vezércikkéből idézem hosszabban:

„Németország egésze ott van a csatamezőn, egész szíve, egész lelke. Nemcsak katonai, hanem társadalmi, gazdasági, erkölcsi és szellemi ereje is. A kétmillió önként jelentkező: legenda, de valóra vált legenda. [...] És mindenki a legjavát adja annak, amit tud; a gazdag a pénzét, a szegény a keze munkáját, a férfi a karját, a nő ápoló, sebkötöző kezét, a munkás a fillérjét, a tudós a tudományát és valamennyi egyúttal – a szívét is.

A tudós adja a tudományát. A német tudós, akit a léha, savanyú, tehetségtelen viccgártás karikatúrává torzított, aki igazában e nemzet nagyságának egyik legfontosabb tényezője, a német tudós elhagyta laboratóriuma csendjét, leszállott katedrája magaslatáról és elmenvén, tanítja a népeket az Írás igéi szerint. Az öreg Wundt, a jelenkor legnagyobb filozófusa, nyolcvankét esztendő terhével vállán kiáll a nyilvánosság elé és elmondja gondolatait a háborúról. A nagy gondolkodó beszél, a fizioológiai lélektan hatalmas úttörője, egy új tudomány megteremtője; de az apostolok nyelvén szól és nem fél attól, hogy mindeneknek érthetővé válik. Willamowitz-Mockendorff, akit a *princeps philologiae* nevével ékesített föl a német tudós világ, az antik világnak nyugodalmas szemléletétől a jelen felé fordul és nagy, megnyugtató, nemzetét fölemelő tanulságokat von le a mostani háború forrásaiból és indítékaiból. Eucken, Lamprecht, Harnack, mindegyik dísz a maga diszciplínájának, világszerte ismert képviselője a tudomány egy-egy speciális ágának, keresi és meg is találja az utat a nagyközönséghez, amelytől normális időkből elzárja őket életfölfogásuk szigorúsága, a közrendű népszerűség lenézése, az *odi profanum vulgus* arisztokratikus elve. Mind künn vannak; a piacon, ezreket gyűjtenek maguk köré, elhintik a komolyabb mérlegelésnek, az intenzívebb mélybelátásnak, az emelkedettebb szempontoknak magvait. És azzal, hogy a tömeget fölkeresték, hogy Wundt humoros megjegyzést tesz a számlájuk kifizetése nélkül elillant japán diákokról és Harnack, a teológia mestere a falusi pap nyelvén szólal meg, nem veszít egyik sem hitelességéből, akadémikus tekintélyéből.”⁷

És mit csinálnak ezalatt a magyar tudósok? A cikk szerint nem tudni. Lát-szólag ők nem hálálják meg, azt a sok jót, amit a magyar nemzet juttatott nekik. A jogtudósok, történétírók, orvosprofesszorok, teológusok mind-mind taníthatnának a háborúról, és valamennyi munkáját betetőzné a filozófus, legegyeteme-sebb szempontjaival, legátfogóbb ítéletével, az összefüggésnek legbiztosabb,

⁷ Vörösváry Ferenc (Szerk.): *Inter arma a Szabad Lyceum, az Erzsébet Népakadémia és az Országos Közegészségi Egyesület által 1914/15-ben Budapesten rendezett háborús tárgyú előadások gyűjteménye*. Franklin Ny., Budapest, 1915. 247–248.

intuitív megérzésével. Hogy nekünk fáklyát gyűjtának éjszakánk sötétjében, amelyben botorkálva járunk. És megvilágítanak a nagyváros tömeglelkét, amely roppant érzékenységekben és ideges fogékonyságában ki van szolgáltatva minden pillanatnyi ingernek, amely szomjúhozza az igaz okulást és magára hagyva, vezető nélkül folyton útvesztőbe téved.”⁸

A provokatív írás nagy visszhangot kavart, s a tudománynépszerűsítő szervezetek napokon belül egymásra licitálva jelentették be saját háborús előadásciklusait. Ugyanakkor a Szabad Líceum, az Erzsébet Népakadémia és az iskolán kívüli népoktatás további intézményei után, a frissen létrehozott hadsegélyező és propagandaszervezetek, úgymint a Központi Segítő Bizottság, a Hadsegélyező Bizottság, miképpen a tudományos társaságok, mint a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság is rövid időn belül háborús működésre váltottak.⁹ Lényegében minden intézmény, leszámítva a Magyar Filozófiai Társaságot, amely elnöke, Medveczky Frigyes 1914. augusztus 22-ei halála után 1915 márciusáig szinte teljesen felfüggesztette működését.¹⁰

ALEXANDER BERNÁT

Ámbár a szervezeti keret kezdetben hiányzott mögülük, a magyar gondolkodók igenis referáltak a provokatív felhívásra. Elsőként éppen a *Budapesti Hírlap* legismertebb publicista-munkatársa, Alexander Bernát foglalkozott hosszasan a háború társadalmi és politikai kérdéseivel. Dénes Iván Zoltán, Alexander budapesti tudományegyetemi történész-kollégája, Marczali Henrik háborús szerepvállalása kapcsán jegyezte meg, hogy „a Monarchia esetében biztosan, szövetségesei esetében feltehetően háborújukat igazságos, honvédő háborúnak tartotta. Úgy látta, hogy Franciaország Elzász-Lotaringia 1870-es

⁸ Uo. 249.

⁹ A Szabad Lyceum, az Erzsébet Népakadémia és az Országos Közegészségi Egyesület előadásainak megszervezését lásd Uo. 245-247.; A témában lásd Balázs Eszter: A magyar társadalom önmozgósítása az első világháború elején. A budapesti háborús előadássorozatok és a „háború kultúrái”. In: ifj. Bertényi Iván et al. (Szerk.): *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2016. 143-165.; Turbucz Péter: Háborús előadások szervezése Magyarországon 1914-ben. Történeti vázlat. *Jel-Kép*, 2016. 1. 81-96.; Uő: Az Országos Hadsegélyező Bizottság szerepe a honi propagandában 1914-15-ben, különös tekintettel a bizottság által rendezett előadásokra. In: Z. Karvalics László (Szerk.): *Az első világháború információ-történetéhez*. Gondolat – Infonia – Óbudai Egyetem Digitális Kultúra és Humán Technológia Tudásközpontja, Budapest, 208-247.

¹⁰ *Athenaeum*, Új Folyam 1915. 1-2. Egyesületi élet: 219-221.; uo. 1915. 3. Egyesületi élet: 367-368.; uo. 1915. 4. Egyesületi élet: 513-514.

elvesztéséért revansot akart venni Németországon, Nagy-Britannia pedig tengeri hatalmát és gyarmatbirodalmát féltette a dinamikusan fejlődő új óriástól.”¹¹ Marczali továbbá „meg volt győződve arról, hogy mivel Szerbia nem szolgáltatott elégtételt a Monarchiának a trónörökös pár meggyilkolásáért, meg kellett büntetni.”¹² E kijelentések expressis verbis vonatkoztathatók a filozófiaprofesszor Alexander Bernátra is, aki az említett hírlapban vezetett háborús tárcáiban, majd pedig „hadi naplójában” minden háborúval kapcsolatos kérdést témává tett.¹³

A filozófus Tisza István és az általa finanszírozott *Magyar Figyelő* baráti köréhez tartozott, és már a háború előtt hitet tett a konzervatív politikai irány mellett. Mindazonáltal komoly csúsztatás volna azt állítani, hogy tanulmányai, cikkei és előadásai nagy részében háborús helyzetértelmezéséhez keresett és talált filozófiai előzményeket és párhuzamokat. Olyannyira nem, hogy amint arra korábban már felhívtam a figyelmet, esetében a hagyományos értelemben véve nem lehet „augusztusi lázról” beszélni. Ő ugyanis kortársai többségével ellentétben már a „nagy idők” előtt, még 1912-ben világosan megírta olvasóinak a háborúval kapcsolatos álláspontját egyik karácsonyi publicisztikájában.¹⁴ Több mint száz hírlapi tárcája mellett a nagy háború során számos hadi előadást is tartott Budapesten, míg a vidéki felkéréseket csak egyéb elfoglaltságai következtében nem tudta elvállalni.¹⁵ Az időszakban keletkezett minden filozófiai munkája eredetileg háborús előadás formájában hangzott el.¹⁶

Alexander „a háború philosophiáján a háború igaz mivoltának, legmélyebb okainak és leglényegesebb hatásainak rendszeres összefoglaló ismeretét”¹⁷ értette. A háború szerinte nemcsak a tények, hanem az értékek világába is tartozik. Tényként a természettudományok, a fizika, kémia, orvostudományok foglalkoznak vele, viszont állami cselekvésként céllal bír, amihez valamilyen érték is társul, ezért a filozófiának szintén tárgya lehet. Vagyis az eleve elfogadott és feltétel nélkül támogatott állami cselekvéshez Alexander hozzátársította az értékfogalmat, így a háború céljára vonatkozó diskurzust máris a

¹¹ Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Balassi, Budapest, 2022. 227.

¹² Uo. 228.

¹³ Turbucz Péter: *Mozaikok Alexander Bernátról*. Pro Philosophia, Kolozsvár, 2021. 26. és 45-47.

¹⁴ Turbucz Péter: Alexander Bernát és Marczali Henrik nézetei a nagy háborúról. In: Dénes Iván Zoltán (Szerk.): *Magyar-zsidó identitásmenták*. Ráció, Budapest, 2018. 165-168.

¹⁵ A *Budapesti Hírlap* mellett, idővel hetente írt publicisztikákat a *Pester Lloyd* számára is.

¹⁶ Filozófiai munkáit az *Athenaeumban*, a *Budapesti Szemlében* és a *Magyar Figyelő*-ben jelentette meg.

¹⁷ Alexander Bernát: *A háború után*. Attraktor, Máriabesnyő, 2014. 16.

filozófiai megismerés tárgyává tehetette. E szerint tulajdonképpen a háborús filozófia immár bármilyen társadalmi, kulturális vagy éppen filozófiai kérdést tematizálhatott, amennyiben az valamelyest befolyásolhatta a harcok kimenetelét, segítette a győzelem kivívását és végeredményben az állam céljait szolgálta. Felfogása helyességét a Milói Vénusszal példázta, ami *tényként* csak egy darab márvány, *értékként* ellenben a női szépség megtestesítője. A tények tehát vannak, míg az értékek a lélek felfogásmódjai. Ugyanígy áll a dolog a háborúval is, amely mint „tény vérontás, ágyúdörgés, tűzvész, pusztítás; mint érték esetleg egészen más”.¹⁸ Az értékek ideálok, minták, normák, amelyeket a lélek alkot.

Számomra úgy tűnik, nézetei megalapozását tekintve a filozófus alapvetően nem sokkal tett többet, mint egyrészt parafrázálta *Az örök békét*, amennyiben belelátatott olyan gondolatokat is, amelyek messze állhattak Kanttól, másrészt vitába szállt a művel. Amint ismeretes, a königsbergi mester a háborút tartotta természeti állapotnak, nem a békét, ami szerinte csak a síron túl létezik.¹⁹ A pozitívizmus ígézetében felnőtt magyar gondolkodó ezzel nem tudott azonosulni. Nála a „háború váratlanul, rettenetes erővel tör be hozzánk, pusztítja fiatalságunkat és férfi-erőnket, rombolja vagyunkat, kockára veti legdrágább javainkat”,²⁰ vagyis mindenben természetellenes, és a társadalomnak ideákat kell alkotni hozzá, hogy alkalmazkodni tudjon a megváltozott körülményekhez. Mindemellett, hogy elkerülje a katalogizálás kényes és sok kritikát kiváltható feladatát, a háborús értékek feltételeként, a közösen átélt élményeket nevezte meg.

Alexander jól átgondolt és a propagandisztikus kiszólásoktól valamelyest letisztított nézeteiben mindenben a társadalom javát, illetve jobbá tételének lehetőségét kereste. Ámde *cselekvő gondolatában* – amelyet egyfajta imperatívusznak szánt – mindeközben az emberi egzisztenciát és a valós társadalmi igényeket teljesen figyelmen kívül hagyta. Az első hónapok során tanúsított szerepfelfogása végül is elhozta számára a Magyar Filozófiai Társaság elnöki székét, valamint az akadémiai rendes tagságot.²¹ Az előbbiről szólva deklarálható, hogy a tetszhalott állapotban lévő Társaságot heteken belül nemcsak

¹⁸ Uo. 17.

¹⁹ Immanuel Kant: *Az örök béke*. Ford. Babits Mihály. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985. 82.; Kant vonatkozó nézeteiről bővebben lásd Michael W. Doyle: *Ways of War and Peace – Realism, Liberalism and Socialism*. W. W. Norton and Company, New York–London, 1997.; Hartmut Genest: Kant az örök békéről. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1991. 4-5., 709-730.; Szűcs Anita: Kant a nemzetközi rendről – „örök béke” vagy hosszú távú együttműködés? *Politikatudományi Szemle*, 2017. 3. 103-129.

²⁰ Alexander Bernát: *A háború után*. i.m. 5.

²¹ Turbucz: *Mozaikok...* i.m. 26.; Előmenetelében nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a háború ellenére határozottan kiállt a tudományos élet normalitása mellett.

felrázta, hanem új tagokat toborzott, illetve megújította annak lapját, az *Athenaeumot*, amit nagyrészt a tudományos élet organizációjának és mobilitációjának szolgálatába állított.²² A háborús filozófia képviselői, Beöthy Zsolt, Kornis Gyula, Szemere Samu, Varjas Sándor, Giesswein Sándor, Pfeiffer Miklós, Trócsányi Dezső, Nagy László, Méhegy Lajos, Lencz Géza, Tankó Béla, Bartók György és mások rövidebb-hosszabb időre jobbára beálltak Alexander mögé és többen az *Athenaeumban* tették közzé háborúról alkotott gondolataikat. Közülük most Beöthy Zsolt és Bartók György nézeteit mutatom be röviden.

BEÖTHY ZSOLT

Ha nem is annyira megalapozottan, mint Alexander, de hasonlóan vélekedett az esztéta Beöthy Zsolt is a hadi időkről. Nála „a háború nemcsak az anyagi erőket, hanem az érzéseket, a gondolatokat, világfelfogásokat is szembe állítja egymással.”²³ Éppen ezért célként tűzte ki annak bizonyítását, hogy háború és kultúra nem egymást kizáró tényezők. Idézve egyik beszédéből: „Úgy látszik, mintha a háború természete szerint megakasztaná, visszavetné, megsemmisítené a kultúrát, romokba döntené alkotásait, eltemetné alkotóit, vérbe fojtaná reményeit. Mintha a sok ifjú élettel együtt magát a haladó jövőt terítené le. Mintha a pusztulás mezején a jövő haladás magjai ki nem csírázhatnának. Mintha elvenne mindent és nem adna helyébe semmit.”²⁴

Ám a gyakorlat Beöthy szerint egyáltalán nem ezt a képet mutatta. A kultúrát nem szabad önmagában álló, nemzetek feletti realitásként elképzelni, mert az elsősorban mindig azé a népé és nemzeté, amelyben született (például Petőfi verseit akárhány nyelvre fordítják is le, az mindig a magyarságé lesz a leginkább), és minél jobban egybeforr az azt hordozó néppel, az annál inkább képes lesz harcolni és meghalni érte. A kultúra táplálja az egyenlőség érzetet, amelyet a háború elmélyít, ám önmagában mindig elgyöngül és a bomlás külső és belső jeleit mutatja, s végül párt-, osztály- és felekezeti harcokba fullad.²⁵

Hangoztatta, hogy vissza kell térni a szellemi-kulturális élet megszokott menetéhez, amivel számos támogatóra tett szert. Balázs Eszter: Szó és cselekvés kettősége, értelmiségellenesség, értelmiségi felelősség Magyarországon az első világháború elején. *Múltunk*, 2016. 2. 31. és 36-37.

²² Uo. 27.; Percz László: A pozitívizmustól a szellemtörténetig. *Athenaeum*, 1892–1947. Osiris, Budapest, 1998, 113-142.

²³ Beöthy Zsolt: *Háború és cultura*. Hadi beszédek 10. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1915. 4.

²⁴ Uo.

²⁵ A tudós háború és kultúra összemosódását bemutató beszéde összefoglalását bővebben lásd Turbucz Péter: Az Országos Hadsegélyező Bizottság... i.m. 226-228.

Az esztéta, aki addigi munkássága betetőzését látta az eseményben, ezért – elsősorban a Kisfaludy-Társaság elnökeként végzett szervezőmunkájával, egyúttal egyetemi előadásain keresztül – a közművelődés és a nemzeti irodalom fejlesztését szabta ki magára feladatként.²⁶ Beöthy hitt a nemzeti egység ideáljában, ezért felszólított a viták félretételére. A tudományos élet legtöbb képviselőjével egyetértésben ő is azt kívánta, hogy a kultúra képviselői álljanak ki a nemzet egysége mellett és segítsenek a hátországi áldozatvállalás megszervezésében, fenntartásában.²⁷ Gondolatait teljesen a háborús céloknak alárendelt kulturális tevékenység folytatása kötötte le, amit a fronton harcoló ifjúság tett lehetővé.²⁸

BARTÓK GYÖRGY

Amíg Alexander a háború és érték kapcsolatát feszegette, Beöthy pedig a háború és kultúra viszonyát vizsgálta, addig Bartók Györgyöt a kontemplatív élet megújulásának lehetősége érdekelt. A filozófus, a magyar egyetemi tanárok többségéhez hasonlóan, a háború társadalmi hatásait jelentős változásként ábrázolta.²⁹ Vélekedése szerint, az ember rendeltetése a puszta állatiaság, az ösztönök és az érzékiség fölé emelkedni, s a pillanatok korlátai fölött keresni azt az egységet, ami nélkül az élet értelmetlen. Létezésének értéket és jelentést kell kölcsönöznie a háború szülte nagy ideálokból és eszmékből, máskülönben az nem más, mint szüntelenül tartó halál, kiszolgáltatva a kéjnek és a pillanat élvezetének.

Az életet tehát szellemmel kell megtölteni, amely többek között értékben, lemondásban, önmegtadadásban és szolgálatban végtelenül gazdag. Az így értett életnek pedig a háború nem rombolója, hanem újjászülője. Szerinte a háború fogja eldönteni, hogy ahol „a vérkeringés erős, új létre születnek az egyesek és a nemzetek egyaránt, de ott, ahol a szervezetet mérgek örölik, a vajúadás kínjai között kérlelhetetlenül elpusztuljon a nemzet és az egyes egyaránt”.³⁰ A háború tüze kiolvasztja a szellem kincseit, a gondolkozást, az erkölcsiséget és a művészetet, egyben mindent elemészt, ami csak értéktelen lom.

²⁶ Beöthy viselkedése ebben a tekintetben teljes egészében európai mintát követett. Balázs Eszter: Szó és cselekvés... i.m. 6.

²⁷ Vö. Jeffrey Verhey: *The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000. 133-135.

²⁸ *Királyi Magyar Tudományegyetem, Egyetemi beszédek, 1915-1916. tanév.* Beöthy Zsolt rektor székfoglaló beszéde. M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, Budapest, 1916. 404.

²⁹ Vö. Balázs Eszter: Szó és cselekvés... i.m. 10.

³⁰ Bartók György: A háború, mint a szellemi élet újjászülője. In. Kenessey Béla et al.: *Háború és élet*. Stief J. és Tsa Könyvnyomdája, Kolozsvár, 1915. 113.

Bartók elgondolásában a harcok befejezése után ki-ki azt fogja aratni, amit korábban elvetett és ez az aratás egyszersmind ítélettartás lesz az emberiség és általában a nemzetek fölött. Ekképpen a háború nem kevesebb, mint a lelkek számadása, ítélet az egyén fölött. A filozófus el akarta hitetni hallgatóságával, hogy kora helytelenül értelmezte az életet, ezért Alexander háborús etikájához hasonlóan ő is az élvhajász individualizmust kritizálta, ami behálózta az egyént és a közösséget. A nemzet ahelyett, hogy az élet céljába állította volna a világot, inkább elmerült ösztönösségében, a pillanat élvezetében. A *háború, mint a szellemi élet újjászülője* című beszédében nem ódzkodott a vallásos érzület megszólításától sem. Az e helyütt kifejtett hajóhasonlata szerint „mi a mulandót szerettük a maga mulandóságában s életünk horgonyát nem a kösziklához, hanem a habok játékában megcsillanó homokhoz kötöttük”.³¹ Ellenben akinek sikerül horgonyát a sziklába vetni az új, erkölcsösebb életre született. A háború mindenkit megtanít rá, mi az emberi életnek igazi értelme és megmutatja, hogy nem mindenki él, aki létezik, mert a lét, melyet az egyén a természetből nyert, csak a szellem által válik igazán életté. A természet által adott pusztta létet tehát mindenkinek magának kell életté formálnia.

Alexanderhez, de legfőképp Beöthyhez hasonlóan vallotta, hogy önmagában a fegyveres konfliktusok nem pusztítanak valódi értékeket,³² mindössze abban tesznek kárt, ami lényegét tekintve már halott, ami pedig valódi érték volt korábban, az a hadi időkben új éltre támad. Összességében megállapítható, hogy Bartók teljesen a determinizmus körébe terelte a kérdést, amit a háború folyamán beemelt a közművelődés és nemzetnevelés-koncepciójába is.

VÉGKÖVETKEZTETÉS

Végezetül, adódik a kérdés, hogy mit tudhatunk meg e három filozófus nézetéből a háborús filozófiára vonatkozóan? Úgy gondolom kiderült, hogy mindhárman bíztak a társadalmi újjászületésben. A háborút ekként nem a clausewitz-i elveken keresztül szemlélték, hanem kulturális tevékenységként, ahol az ellenséggel szembeni gyűlöletnek és bizalmatlanságnak központi szerepe volt. Úgy ítélték, hogy munkásságukkal szolgálták a nemzeti összetartozást, továbbá építették a frontok és a hátszág közötti szolidaritást. Alexander ezért a filozófiai gondolkodáson, Beöthy a kultúra fogalmán, Bartók

³¹ Uo. 115.

³² Bartók ilyen értéknek tekintette például a filozófiát és irodalmat, ami háború idején is képes hozzátenni a maga részét a nemzeti kultúra fejlődéséhez. Bartók György: A háború irodalmából. Adalékok a német és az angol szellem ismeretéhez. *Protestáns Szemle*, 26. évf. 1914. Hornyánszky Viktor Cs. és kir. Udvari Könyvnyomdája, Budapest, 1915. 215-227.

pedig magán az emberen kívánt változtatni. Kérdéseik ekképp a háborús élményekre, a kultúra mibenlétére és az emberi egzisztenciára irányultak. Mindannyian várták továbbá a korszellem megújulását, és saját filozófiai nézeteikkel maguk is szerették volna a nemzeti egység irányába alakítani az értelmiség magatartását. Alexandernél idővel ez határozottan összekapcsolódott a magyar néplélekkel és nemzettudattal, Beöthynél megmaradt a kultúrfilozófia keretei között, míg Bartóknál az individuális, illetőleg a vallási síkra terelődött. Utóbbi a háborúra határozottan úgy tekintett, hogy az első sorban mit jelent az egyén szellemi fejlődésére, az erkölcsi és a vallásos tisztulásra, és csak másodsorban foglalkozott a társadalmi regeneráció kérdésével.

A további metszéspontok és különbségek keresése helyett fontosabbnak tartom vázolni miben látom a három szerző, illetve példájukon keresztül az egész irányzat felelősségét. Bármelyikjük munkásságát vizsgáltam, azt tapasztaltam, hogy mindenáron igyekeztek igazolni a magyar kormányok háborús téziseit, amellelt szándékosan a konfliktus emelő, gondviselészerű, jótékony és áldó hatásait emelték ki a vér, halál, bűn és pusztulás kavargó káoszából. Mi több, cinikus módon milliók halálában, ők valamiféle kivételes, vissza nem térő alkalmat láttak saját teóriáik megvalósításához. Tehát ha még etikai értelemben vett felelősség nem is terheli a háborús filozófia gondolkodóit (bár ezzel is lehetne vitatkozni, hiszen például Alexander véleményformáló ereje közismert volt), szó nélkül mégsem lehet elmenni mellettük. Ugyan legtöbbjük veszített el hozzátartozót, barátot, ismerőst a háború alatt, soha egyikőjükben sem merült fel annak igénye, hogy 1918 után számot adjanak olvasóiknak korábbi nézeteikről. Hovatovább, az 1914–1918 között publikált írsaikat és beszédeiket többnyire később is vállalták, ami egyértelműen jelzi, hogy Trianon ellenére is megmaradtak korábbi felfogásuk mellett.